

An Analysis of the Theatrical Aspects of the Story of Rostam and Esfandiar in the Cultural Identity Formation of Iranian Adolescents from the Perspective of Aristotle's Poetics¹

Arash Radi², Seyed Mostafa Mokhtabad³, Fatemeh Azizabadi Farahani⁴

Receive Date: 24 May 2026, Accept Date: 07 June 2026

Doi: 10.22034/theater.2026.581652.1173

Abstract

The Shahnameh of Ferdowsi is widely recognized as the greatest masterpiece of Persian epic literature and one of the most influential cultural texts in Iranian civilization. Beyond its literary and historical significance, the Shahnameh has played a fundamental role in preserving the Persian language, transmitting collective memory, reinforcing national identity, and communicating ethical values across generations. Among its numerous narratives, the story of Rostam and Esfandiar occupies a unique position because of its sophisticated dramatic structure, profound philosophical themes, multidimensional characterization, and remarkable theatrical potential. More than a heroic conflict, this narrative presents a tragic confrontation between two noble protagonists whose opposing ethical commitments ultimately lead to an inevitable catastrophe. These characteristics make the story one of the closest examples of classical tragedy within Persian literature and an appropriate subject for analysis through Aristotle's theory of tragedy presented in the Poetics. The present study aims to investigate the dramatic characteristics of the story of Rostam and Esfandiar based on Aristotle's six elements of tragedy—plot, character, diction, thought, melody, and spectacle—and to examine how these dramatic elements contribute to the cultural identity formation of Iranian adolescents. In contemporary societies, where globalization, digital media, and cultural diversity increasingly influence young people's identities, literary masterpieces possessing enduring ethical and cultural values can

1. This article is derived from the doctoral dissertation of Arash Radi, entitled "Designing a Model for the Cultural Identity Formation of Adolescents in the Entertainment Industry with an Emphasis on the Myths of Ferdowsi's Shahnameh," conducted for the PhD degree in Cultural Management and Planning at the Faculty of Management, Science and Research Branch, Islamic Azad University. The dissertation was supervised by Dr. Mostafa Mokhtabad and advised by Dr. Fatemeh Azizabadi Farahani, and was successfully defended on 15 June 2026.

2. PhD Candidate in Cultural Planning and Management, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: arashradi3000@gmail.com

3. Professor, Department of Dramatic Literature, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: mokhtabm@modares.ac.ir

4. Associate Professor, Department of Cultural Management, Faculty of Management, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: f.a.farahani@srbiau.ac.ir

function as effective educational resources. The *Shahnameh*, particularly the story of Rostam and Esfandiar, provides adolescents with opportunities to engage with concepts such as justice, responsibility, freedom, national identity, courage, moral choice, and social commitment. Consequently, analyzing this narrative from both literary and educational perspectives contributes not only to Persian literary criticism but also to cultural studies and identity education. This research employs a descriptive-analytical methodology based on documentary and library research. Primary data were collected from Ferdowsi's *Shahnameh*, while secondary sources include studies on Aristotelian poetics, Persian epic literature, dramatic theory, and cultural identity. The analytical framework is grounded in Aristotle's classification of the six essential elements of tragedy. Each element is examined individually to determine its dramatic function within the narrative and its educational implications for adolescent audiences. The study also considers how these dramatic components interact to produce emotional engagement, ethical reflection, and cultural awareness. The analysis demonstrates that the story of Rostam and Esfandiar satisfies all six Aristotelian components of tragedy. The plot possesses remarkable unity and causal coherence. Every major event logically develops from preceding actions, beginning with Goshtasp's political ambitions and culminating in the fatal conflict between Rostam and Esfandiar. The tragedy arises not from accidental events but from inevitable consequences produced by conflicting duties, political manipulation, and ethical dilemmas. This coherent structure generates dramatic tension while illustrating the consequences of human decisions. For adolescent readers, such a carefully organized plot encourages critical thinking by emphasizing the relationship between individual choices and their long-term consequences. The characters constitute another significant strength of the narrative. Rostam and Esfandiar are portrayed as morally complex rather than absolutely virtuous or villainous figures. Rostam symbolizes wisdom, independence, experience, patriotism, and traditional Iranian chivalry. His reluctance to engage in battle reflects prudence rather than fear, demonstrating his commitment to justice and rational judgment. Esfandiar, on the other hand, embodies religious devotion, obedience, discipline, courage, and loyalty to royal authority. His tragedy emerges from his unwavering commitment to duty despite recognizing the injustice of the mission imposed upon him. Because both protagonists possess admirable qualities, readers experience sympathy toward each character simultaneously, intensifying the emotional impact of the narrative. This psychological complexity provides adolescents with realistic models of ethical conflict, illustrating that difficult life decisions often involve competing moral responsibilities rather than clear distinctions between good and evil. The element of diction represents another important dramatic characteristic. Ferdowsi's elevated yet expressive language combines poetic beauty with dramatic dialogue. Conversations between Rostam, Esfandiar, Zal, Goshtasp, and other characters serve not merely as narrative devices but as vehicles for philosophical debate and ethical reasoning. Through dialogue, themes such as justice, loyalty,

authority, freedom, and honor are explored in depth. Furthermore, the linguistic richness of the Shahnameh contributes significantly to preserving the Persian language and literary heritage. For adolescent readers, exposure to this refined language strengthens linguistic competence while fostering appreciation for Persian literary traditions and cultural continuity. The thought or thematic dimension of the narrative contains numerous philosophical and ethical concepts that remain relevant in contemporary society. One central theme concerns the conflict between political power and moral responsibility. Goshtasp's determination to preserve his throne motivates him to manipulate Esfandiar into confronting Rostam, thereby exposing the destructive consequences of irresponsible leadership and political ambition. Another important theme is the tension between duty and personal freedom. Esfandiar's obedience to royal command contrasts with Rostam's insistence upon independent moral judgment, encouraging readers to reflect upon the limits of obedience and the necessity of ethical responsibility. The narrative also explores the relationship between fate and free will. Although prophecy and destiny influence the events, the characters retain moral agency and remain accountable for their choices. Additional themes—including justice, legitimacy of political authority, national identity, heroism, sacrifice, wisdom, and social responsibility—provide adolescents with opportunities to engage critically with enduring philosophical questions. Another essential component is melody, which Aristotle regarded as an important source of emotional influence within tragedy. In the context of the Shahnameh, melody is realized through Ferdowsi's poetic rhythm, phonetic harmony, and musical quality of verse rather than theatrical music. The rhythmic structure of Persian epic poetry intensifies emotional expression during scenes of dialogue, battle, grief, and reflection. The balanced meter, repetition of sounds, and carefully selected vocabulary create an aesthetic experience that strengthens readers' emotional engagement with the narrative. This artistic quality increases memorability and contributes to the educational effectiveness of the text, making ethical and cultural messages more deeply internalized by adolescent audiences. The final Aristotelian element, spectacle, reveals the narrative's extraordinary dramatic potential. Although originally composed as an epic poem rather than a theatrical script, the story contains numerous vividly visual scenes suitable for dramatic adaptation. Highly theatrical moments are collectively created by the arrival of Esfandiar's army in Sistan, the emotionally charged dialogues between Rostam and Esfandiar, the appearance of Zal and the mythical Simurgh, the magnificent battle scenes, Esfandiar's tragic death, and the subsequent emotional reactions. Ferdowsi's detailed descriptions of landscapes, weapons, horses, costumes, and battlefield movements enhance the visual imagination and facilitate adaptation into theater, cinema, television, animation, puppet theater, storytelling performances, and digital educational media. Given the increasing influence of visual media on contemporary adolescents, these dramatic possibilities provide valuable opportunities for introducing younger generations to Iran's literary and cultural heritage through

modern artistic forms. The findings indicate that the interaction among these six dramatic elements transforms the story into a comprehensive educational experience extending beyond literary enjoyment. Emotional engagement generated by tragic conflict encourages empathy, while philosophical themes stimulate reflection upon justice, authority, responsibility, freedom, and ethical decision-making. Simultaneously, the preservation of the Persian language, heroic ideals, and historical memory reinforces adolescents' cultural identity and national consciousness. Rather than presenting simplistic moral lessons, the narrative encourages critical evaluation of complex human situations, thereby supporting intellectual maturity and ethical development. Furthermore, the study suggests that the dramatic structure of the story significantly enhances its pedagogical value. Educational activities based on dramatic adaptation—including theater performances, storytelling, classroom discussions, role-playing, animation, and multimedia productions—can effectively increase adolescents' engagement with classical Persian literature. Such approaches improve literary appreciation and promote communication skills, critical thinking, creativity, collaborative learning, and cultural awareness. Consequently, integrating selected narratives from the *Shahnameh* into secondary-school curricula and extracurricular cultural programs may strengthen students' emotional connection with Iranian cultural heritage while addressing contemporary challenges related to identity formation. In conclusion, the analysis demonstrates that the story of Rostam and Esfandiar is far more than a heroic or tragic narrative. It represents a multidimensional cultural text whose dramatic characteristics closely correspond to Aristotle's theory of tragedy while simultaneously serving important educational and identity-building functions. The coherent plot, psychologically complex characters, expressive language, profound philosophical themes, poetic musicality, and rich visual imagery collectively establish the story as one of the finest examples of dramatic literature within the Persian literary tradition. Through these elements, the narrative cultivates ethical reflection, emotional intelligence, cultural consciousness, and national identity among adolescent readers. The educational implications of this research suggest that the *Shahnameh* should be viewed not merely as a historical literary monument but as a dynamic cultural resource capable of addressing contemporary educational needs. Purposeful incorporation of its dramatic narratives into educational curricula, theatrical productions, digital storytelling, animation, and other creative media can strengthen adolescents' understanding of Iranian history, language, literature, and cultural values while fostering critical thinking and responsible citizenship. Ultimately, the story of Rostam and Esfandiar demonstrates that classical literature continues to possess enduring relevance for modern societies by providing universal ethical insights alongside the preservation of national cultural identity.

Keywords: Rostam, Esfandiar, *Shahnameh*, Poetics, Tragedy, Cultural Identity, Adolescents, Dramatic Literature

تحلیل جنبه‌های نمایشی داستان «رستم و اسفندیار» در هویت بخشی فرهنگی نوجوانان ایران از منظر بوطیقای ارسطو^۱

آرش رادی^۲، سید مصطفی مختاباد^۳، فاطمه عزیزآبادی فراهانی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷

صفحه ۹ تا ۲۲

Doi: 10.22034/theater.2026.581652.1173

چکیده

شاهنامه فردوسی، افزون بر جایگاه ادبی و حماسی خود، یکی از مهم‌ترین منابع انتقال ارزش‌های فرهنگی، اخلاقی و هویتی به نسل‌های مختلف ایرانی به شمار می‌رود. در میان داستان‌های این اثر، روایت رستم و اسفندیار به دلیل برخورداری از ساختاری منسجم، شخصیت‌های چندبعدی، گفت‌وگوهای دراماتیک، مضامین عمیق اخلاقی و ظرفیت‌های گسترده نمایشی، از برجسته‌ترین نمونه‌های تراژدی در ادبیات فارسی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش جنبه‌های نمایشی این داستان در فرایند هویت بخشی فرهنگی نوجوانان ایران و با تکیه بر نظریه تراژدی ارسطو انجام شده است. روش پژوهش توصیفی، تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. داده‌ها با استفاده از منابع معتبر مربوط به شاهنامه، بوطیقای ارسطو و مطالعات حوزه ادبیات نمایشی گردآوری و بر اساس شش عنصر اصلی تراژدی، شامل پیرنگ، شخصیت، گفتار، اندیشه، موسیقی و منظر نمایشی، تحلیل شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که داستان رستم و اسفندیار از تمامی عناصر بنیادین تراژدی برخوردار است و هر یک از این عناصر در انتقال مفاهیم فرهنگی و شکل‌گیری هویت نوجوانان نقشی مؤثر ایفا می‌کنند. پیرنگ منسجم و مبتنی بر روابط علت و معلولی، مخاطب را با پیامدهای تصمیم‌گیری‌های اخلاقی آشنا می‌سازد و زمینه همذات‌پنداری با شخصیت‌ها را فراهم می‌کند. شخصیت‌های رستم و اسفندیار با برخورداری از ابعاد انسانی، اخلاقی و روان‌شناختی، نوجوان را با مفاهیمی همچون مسئولیت، آزادگی، وفاداری، عدالت و تعهد روبه‌رو می‌کنند. گفت‌وگوهای اثر علاوه بر ایجاد کشمکش دراماتیک، در انتقال

۱. این مقاله برگرفته از پروژه دکتری آقای آرش رادی با عنوان «طراحی الگوی هویت بخشی فرهنگی نوجوانان در صنعت سرگرمی با تأکید بر اساطیر شاهنامه فردوسی» در رشته دکتری مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی است که در دانشکده مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات با راهنمایی دکتر مصطفی مختاباد و مشاوره دکتر فاطمه عزیزآبادی فراهانی در تاریخ ۱۴۰۵/۳/۲۵ دفاع شده است.

۲. دانشجوی دکتری رشته برنامه‌ریزی و مدیریت فرهنگی، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
Email: arashradi3000@gmail.com

۳. استاد، گروه ادبیات نمایشی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: mokhtabm@modares.ac.ir

۴. دانشیار، گروه مدیریت امور فرهنگی، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
Email: f.a.farahani@srbiau.ac.ir

میراث زبانی و ارزش‌های فرهنگی نقش اساسی دارند. همچنین مضامینی چون تقابل قدرت و اخلاق، تعارض وظیفه و آزادی، سرنوشت و اختیار، مشروعیت سیاسی، هویت ملی و سنت پهلوانی، بستری برای پرورش تفکر انتقادی، خودآگاهی فرهنگی و مسئولیت اجتماعی نوجوانان فراهم می‌آورند. موسیقی حماسی شعر فردوسی و تصویرسازی‌های نمایشی روایت نیز بر تأثیر عاطفی و زیبایی شناختی اثر افزوده و امکان اقتباس آن را در قالب تئاتر، نقالی، نمایش عروسکی، فیلم، انیمیشن و سایر رسانه‌های نوین فراهم ساخته است. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که داستان رستم و اسفندیار صرفاً روایتی حماسی یا تراژیک نیست، بلکه متنی فرهنگی، تربیتی و هویت‌ساز است که با بهره‌گیری از ظرفیت‌های نمایشی خود می‌تواند در آموزش ارزش‌های فرهنگی، تقویت هویت ملی، گسترش تفکر انتقادی و آشنایی نسل نوجوان با میراث ادبی و تاریخی ایران نقش مؤثری ایفا کند. از این رو، بهره‌گیری هدفمند از این روایت در برنامه‌های آموزشی، فرهنگی و هنری، زمینه‌ای مناسب برای تعمیق پیوند نوجوانان با فرهنگ و هویت ایرانی فراهم خواهد ساخت.

واژگان کلیدی: رستم و اسفندیار، شاهنامه فردوسی، بوطیقای ارسطو، تراژدی، هویت فرهنگی، نوجوانان ایران، ادبیات نمایشی

درآمد

ادبیات حماسی یکی از مهم‌ترین ابزارهای انتقال ارزش‌های فرهنگی، تاریخی و اخلاقی در جوامع انسانی به شمار می‌رود. ملت‌ها از طریق روایت‌های حماسی و اسطوره‌ای، تجربه‌های تاریخی، آرمان‌های جمعی و جهان‌بینی فرهنگی خود را به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند. در فرهنگ ایرانی، شاهنامه فردوسی جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا این اثر نه تنها یک متن ادبی، بلکه سندی هویت‌ساز و حافظ یادمان تاریخی ایرانیان محسوب می‌شود (صفا، ۱۳۷۴: ۲۱۵).

میرجلال‌الدین کزازی نیز شاهنامه را نامه هویت ایرانی می‌داند و معتقد است فردوسی با بازآفرینی اسطوره‌ها و روایت‌های ملی، حافظ زبان، فرهنگ و حافظه تاریخی ایرانیان شده است. از دیدگاه او، شاهنامه تنها یک اثر ادبی نیست، بلکه آیینه‌ای از جهان‌بینی، منش و فرهنگ ایرانی به شمار می‌رود (کزازی، ۱۳۸۰: ۲۱، ۲۵).

همچنین دیویس (Davis, 2006: 15-18) شاهنامه را مهم‌ترین متن هویت‌ساز فرهنگ ایرانی می‌داند و معتقد است این اثر در طول هزار سال گذشته نقشی اساسی در حفظ زبان فارسی و استمرار حافظه تاریخی ایرانیان ایفا کرده است.

فردوسی با بازآفرینی اسطوره‌ها و روایت‌های ملی ایران، مفاهیمی چون عدالت، خردورزی، میهن‌دوستی، آزادی و مسئولیت اجتماعی را در قالب داستان‌هایی ماندگار عرضه کرده است. از میان روایت‌های متعدد شاهنامه، داستان رستم و اسفندیار از جایگاهی ویژه برخوردار است؛ زیرا در آن، دو قهرمان بزرگ ایرانی در نتیجه تعارض میان قدرت سیاسی، وظیفه دینی، آزادی فردی و سرنوشت، به ریارویی ناگزیر کشیده می‌شوند. بسیاری از پژوهشگران این داستان را تراژیک‌ترین روایت شاهنامه دانسته‌اند. اسلامی ندوشن معتقد است که تراژدی اسفندیار از جایی آغاز می‌شود که میان ایمان، وظیفه و آزادی گرفتار می‌شود (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۸: ۵۷). همین ویژگی سبب شده است که داستان رستم و اسفندیار از منظر نگره تراژدی ارسطویی نیز قابل بررسی باشد. ارسطو در کتاب *بوطیقا* تراژدی را عالی‌ترین شکل تقلید هنری می‌داند و برای آن شش عنصر بنیادین شامل پیرنگ، شخصیت، گفتار، اندیشه، موسیقی و منظر نمایشی برمی‌شمارد (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۶-۴۳). بررسی داستان رستم و اسفندیار بر اساس این عناصر می‌تواند ابعاد نمایشی و تربیتی آن را آشکار سازد.

سوم، نتایج این پژوهش می‌تواند در حوزه آموزش ادبیات، خلق آثار نمایشی، تأثیر نوجوان، نقالی، انیمیشن و سایر رسانه‌های فرهنگی مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

داستان رستم و اسفندیار از مهم‌ترین روایت‌های شاهنامه فردوسی است که از جنبه‌های گوناگون ادبی، اسطوره‌ای، تاریخی و فلسفی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. باین حال، بررسی این داستان از منظر عناصر تراژدی ارسطویی و کارکرد آن در هویت بخشی فرهنگی نوجوانان، کمتر به صورت مستقل مورد مطالعه قرار گرفته است.

محمدعلی اسلامی ندوشن در کتاب *زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه* با تحلیل شخصیت‌های پهلوانی شاهنامه، رستم و اسفندیار را دو چهره برجسته فرهنگ ایرانی معرفی می‌کند که تقابل آنان نمادی از رویارویی آزادی فردی و قدرت سیاسی است. وی تراژدی اسفندیار را ناشی از گرفتار شدن میان ایمان، وظیفه و اختیار می‌داند (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۸: ۵۷-۶۳).

سعید حمیدیان در *درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی* به بررسی ساختار فکری و هنری شاهنامه پرداخته و نشان داده است که فردوسی در روایت‌های حماسی خود، افزون بر بازگویی تاریخ و اسطوره، دغدغه‌های اخلاقی و اجتماعی عمیقی را نیز مطرح می‌کند. به باور او، داستان رستم و اسفندیار یکی از پیچیده‌ترین و اندیشه‌ورزترین بخش‌های شاهنامه است (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۲۱۱-۲۱۸).

ذبیح‌الله صفادر کتاب *حماسه سرایی در ایران* ضمن بررسی ویژگی‌های حماسه ایرانی، داستان رستم و اسفندیار را از برجسته‌ترین نمونه‌های پیوند میان حماسه و تراژدی در ادبیات فارسی دانسته است. وی معتقد است که این روایت از لحاظ کشمکش درونی شخصیت‌ها و فرجام

هویت فرهنگی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، باورها، نمادها و میراث تاریخی است که احساسات تعلقی افراد به یک جامعه را شکل می‌دهد. این هویت از طریق زبان، ادبیات، اسطوره‌ها، هنر و تاریخ به نسل‌های بعد منتقل می‌شود و نقش مهمی در انسجام اجتماعی و تداوم فرهنگی دارد. در دهه‌های اخیر، فرایند جهانی‌شدن و گسترش رسانه‌های فراملی، چالش‌های جدیدی را در حوزه هویت فرهنگی نسل نوجوان ایجاد کرده است. نوجوانان بیش از هر زمان دیگری در معرض الگوهای فرهنگی متنوع قرار دارند و این امر گاه موجب فاصله گرفتن آنان از منابع هویت‌ساز بومی می‌شود.

شاهنامه فردوسی یکی از مهم‌ترین منابع انتقال هویت فرهنگی در ایران است؛ اما بهره‌گیری از آن در نظام آموزشی غالباً محدود به جنبه‌های ادبی و تاریخی بوده و ظرفیت‌های نمایشی و تربیتی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. داستان رستم و اسفندیار، به دلیل برخورداری از ساختاری دراماتیک و تراژیک، می‌تواند بستری مناسب برای انتقال ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی به نوجوانان باشد. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که عناصر نمایشی داستان رستم و اسفندیار بر پایه نظریه تراژدی ارسطو چگونه شکل گرفته‌اند و این عناصر چه نقشی در فرایند هویت بخشی فرهنگی نوجوانان ایران ایفا می‌کنند؟

اهمیت این پژوهش در چند محور قابل تبیین است:

نخست، این پژوهش به تحلیل یکی از مهم‌ترین داستان‌های شاهنامه از منظر ادبیات نمایشی می‌پردازد؛ رویکردی که نسبت به مطالعات تاریخی و اسطوره‌ای کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

دوم، پژوهش حاضر میان ادبیات کلاسیک و مسئله هویت فرهنگی نوجوانان پیوند برقرار می‌کند و ظرفیت‌های تربیتی شاهنامه را در شرایط فرهنگی امروز نشان می‌دهد.

استخراج شده و بر اساس روش تحلیل محتوای کیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

سؤال‌های پژوهش

۱. عناصر شش‌گانه تراژدی در نظریه ارسطو چگونه در داستان رستم و اسفندیار بازتاب یافته‌اند؟
۲. جنبه‌های نمایشی داستان رستم و اسفندیار چه ظرفیت‌هایی برای انتقال ارزش‌های فرهنگی و هویتی دارند؟
۳. هریک از عناصر پیرنگ، شخصیت، گفتار، اندیشه، موسیقی و منظر نمایشی چه نقشی در هویت‌بخشی فرهنگی نوجوانان ایفا می‌کنند؟
۴. بازآفرینی نمایشی این روایت چگونه می‌تواند به تقویت هویت ملی و فرهنگی نوجوانان کمک کند؟

فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد عناصر شش‌گانه تراژدی در داستان رستم و اسفندیار از طریق ایجاد همذات‌پنداری عاطفی، تأمل اخلاقی و درگیری ذهنی مخاطب، زمینه انتقال ارزش‌های فرهنگی و تقویت هویت ملی نوجوانان ایرانی را فراهم می‌کنند.

اهداف پژوهش

هدف اصلی

تحلیل جنبه‌های نمایشی داستان رستم و اسفندیار بر اساس نظریه تراژدی ارسطو و تبیین نقش آن در هویت‌بخشی فرهنگی نوجوانان ایران.

اهداف فرعی

۱. شناسایی عناصر شش‌گانه تراژدی در داستان.
۲. بررسی ظرفیت‌های نمایشی روایت.
۳. تحلیل کارکردهای فرهنگی و تربیتی داستان.
۴. تبیین نقش شاهنامه در تقویت هویت فرهنگی نوجوانان.
۵. بررسی قابلیت‌های اقتباس نمایشی داستان در رسانه‌های معاصر.

اندوه‌بار، به ساختار تراژدی نزدیک می‌شود (صفا، ۱۳۷۴: ۵۸۴-۵۸۹).

در حوزه مطالعات نظری تراژدی نیز برخی از پژوهشگران به بررسی آراء ارسطو پرداخته‌اند. عبدالحسین زرین‌کوب در ترجمه و شرح *بوطیقا* اهمیت عناصر شش‌گانه تراژدی را تبیین کرده و پیرنگ را مهم‌ترین رکن ساختار تراژیک معرفی می‌کند (ارسطو، ترجمه زرین‌کوب، ۱۳۴۳: ۳۶-۴۳).

در پژوهش‌های خارجی نیز دیویس (Da- vis, 2006) شاهنامه را یکی از مهم‌ترین متون هویت‌ساز در فرهنگ ایرانی دانسته و نقش آن را در شکل‌دهی به حافظه تاریخی و فرهنگی ایرانیان برجسته کرده است. همچنین دیویدسون (Davidson, 2006) در بررسی شخصیت‌های شاهنامه، بر ابعاد اسطوره‌ای و قهرمانی رستم تأکید می‌کند و او را نماد استمرار سنت فرهنگی ایران می‌داند.

با وجود پژوهش‌های ارزشمند یادشده، بررسی تلفیقی داستان رستم و اسفندیار از منظر عناصر شش‌گانه تراژدی ارسطو و نقش آن در هویت‌بخشی فرهنگی نوجوانان ایرانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که ضمن تحلیل ساختار نمایشی و تراژیک این روایت، کارکردهای تربیتی و هویتی آن را در ارتباط با نسل نوجوان بررسی می‌کند و ظرفیت‌های داستان را برای بهره‌گیری در آموزش، هنرهای نمایشی و رسانه‌های فرهنگی معاصر نشان می‌دهد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی. تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌های پژوهش از طریق بررسی شاهنامه فردوسی، کتاب *بوطیقا* ارسطو و منابع مرتبط با ادبیات نمایشی، نقد ادبی و مطالعات هویت فرهنگی گردآوری شده‌اند. سپس عناصر شش‌گانه تراژدی در داستان رستم و اسفندیار

چارچوب نظری پژوهش: تراژدی از منظر ارسطو

ارسطو در کتاب *بوطیقا*، تراژدی را عالی‌ترین شکل تقلید هنری می‌داند و آن را چنین تعریف می‌کند:

«تراژدی تقلید کرداری جدی و کامل است که دارای عظمت معین بوده و به وسیله زبانی آراسته بیان می‌شود و از طریق برانگیختن ترس و شفقّت، موجب پالایش و تزکیه این عواطف می‌گردد» (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۷).

بر اساس این تعریف، تراژدی صرفاً گونه‌ای سرگرمی یا روایت اندوهناک نیست، بلکه ابزاری برای تربیت فکری و اخلاقی مخاطب محسوب می‌شود. ارسطو معتقد است مخاطب در مواجهه با تراژدی، از طریق همدلی با قهرمانان و تجربه احساساتی چون ترس و شفقت، به شناخت عمیق‌تری از انسان و جهان دست می‌یابد و نوعی پالایش روانی یا کاتارسیس را تجربه می‌کند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۷). به باور هال (Hall 2010: 24-21)، تراژدی یونانی علاوه بر برانگیختن ترس و شفقت، مخاطب را با تعارض‌های بنیادین اخلاقی و اجتماعی روبه‌رو می‌کند و از این طریق به بازاندیشی در ارزش‌های انسانی می‌انجامد. ارسطو برای تراژدی شش عنصر بنیادین برمی‌شمارد:

۱. پیرنگ یا افسانه (Mythos)

۲. شخصیت یا سیرت (Ethos)

۳. گفتار (Lexis)

۴. اندیشه (Dianoia)

۵. موسیقی یا آواز (Melos)

۶. منظر نمایشی (Opsis)

وی در میان این عناصر، پیرنگ را مهم‌ترین جزء تراژدی می‌داند و آن را «روح تراژدی» معرفی می‌کند؛ زیرا سایر عناصر در نسبت با ساختار رویدادها معنا پیدا می‌کنند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۸).

هایت (Highet, 1985: 102-107) بر این باور است که بسیاری از روایت‌های حماسی ملت‌های مختلف، بدون آنکه مستقیماً از تراژدی یونانی

تأثیر گرفته باشند، واجد ساختارهایی هستند که با اصول تراژدی کلاسیک همخوانی دارند.

داستان رستم و اسفندیار از بسیاری جهات با الگوی تراژدی ارسطویی همخوانی دارد. در این داستان، قهرمانان نه انسان‌هایی شرور، بلکه شخصیت‌هایی والا و اخلاق‌مدار هستند که در نتیجه تعارض میان وظیفه، قدرت، سرنوشت و اختیار، به فاجعه‌ای ناگزیر کشیده می‌شوند. از این منظر، می‌توان آن را یکی از نزدیک‌ترین نمونه‌های تراژدی در ادبیات فارسی به الگوی کلاسیک ارسطویی انگاشت.

تحلیل عناصر شش‌گانه تراژدی در داستان

رستم و اسفندیار

پیرنگ (افسانه)

تعریف پیرنگ از دیدگاه ارسطو

ارسطو پیرنگ را مهم‌ترین عنصر تراژدی می‌داند و تصریح می‌کند:

«پیرنگ تقلید کردار است و روح تراژدی به شمار می‌رود» (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۸).

گلدن (Golden, 1992: 47-50) نیز با تفسیر آرای ارسطو، پیرنگ را مهم‌ترین عامل انسجام تراژدی می‌داند و معتقد است سایر عناصر در خدمت ساختار کنش قرار می‌گیرند.

از دیدگاه وی، پیرنگ باید دارای آغاز، میانه و پایان باشد و میان رویدادها رابطه‌ای منطقی و علت و معلولی برقرار باشد. همچنین حوادث باید به گونه‌ای سامان یابند که حذف یا جابه‌جایی هر بخش، به انسجام کلی اثر آسیب برساند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۳۹).

گذرآبادی نیز پیرنگ را زنجیره‌ای از رویدادهای مرتبط می‌داند که از طریق رابطه علت و معلولی، کشمکش داستان را شکل می‌دهند و مخاطب را تا نقطه اوج روایت همراه می‌سازند (گذرآبادی، ۱۳۹۳: ۷۳-۷۴).

ساختار پیرنگ در داستان رستم و اسفندیار

داستان رستم و اسفندیار از ساختاری کاملاً

دارای ابعاد گوناگون هستند و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً در قالب دوگانه‌های ساده تفسیر کرد. همچنین پیرنگ داستان ارزش‌هایی چون مسئولیت‌پذیری، پایبندی به اصول اخلاقی، مقاومت در برابر استبداد و اهمیت خردورزی را به شکلی غیرمستقیم منتقل می‌کند. از این منظر، ساختار روایی داستان می‌تواند به رشد تفکر انتقادی و بلوغ اخلاقی نوجوانان کمک کند.

موسیقی (آواز)

تعریف موسیقی در بوطیقای ارسطو

موسیقی یا آواز یکی از عناصر اصلی تراژدی در نظریه ارسطو است. وی معتقد است موسیقی از طریق تأثیرگذاری عاطفی بر مخاطب، نقش مهمی در افزایش قدرت تأثیر تراژدی ایفا می‌کند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۲).

در تراژدی یونانی، این عنصر شامل سرودهای گروه همسرایان، وزن کلام و آهنگ گفتار بود. به همین دلیل موسیقی تنها به معنای نغمه و آواز نیست، بلکه تمام جنبه‌های آهنگین زبان را در بر می‌گیرد.

شفیعی کدکنی نیز موسیقی شعر را مجموعه هماهنگی‌های آوایی، وزنی و آهنگین زبان می‌داند که موجب تأثیر عاطفی اثر بر مخاطب می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۴۸).

موسیقی در داستان رستم و اسفندیار

شاهنامه بر وزن بحر متقارب سروده شده است؛ وزنی که به دلیل ضرباهنگ منظم و استوار خود، برای روایت حماسی بسیار مناسب است. این وزن با تکرار آهنگین هجاها، حس سلحشوری، پویایی و شکوه را به مخاطب منتقل می‌کند. برای نمونه: چنین گفت رستم به اسفندیار/ که ای نامور، نامدار سوار

در این بیت، تکرار آواها و هماهنگی وزنی، فضایی حماسی و نمایشی ایجاد می‌کند. فردوسی از طریق موسیقی کلام، احساساتی چون غرور، هیجان، اندوه و شکوه پهلوانی را به مخاطب

منسجم و ترازیک برخورداری است. روایت با تصمیم گشتاسپ آغاز می‌شود؛ پادشاهی که از محبوبیت و قدرت روزافزون فرزندش بیمناک است و برای دور کردن او از جانشینی، مأموریتی دشوار بر عهده‌اش می‌گذارد. گشتاسپ از اسفندیار می‌خواهد رستم را دست‌بسته نزد او بیاورد؛ مأموریتی که از همان آغاز نشانه‌های فاجعه را در خود دارد. در این مرحله، گره اصلی داستان شکل می‌گیرد. اسفندیار از یک سو خود را موظف به اجرای فرمان شاه/ پدر می‌داند و از سوی دیگر از جایگاه رستم به عنوان بزرگ‌ترین پهلوان ایران آگاه است. همین تعارض، هسته مرکزی تراژدی را پدید می‌آورد.

میان داستان شامل گفت‌وگوهای متعدد میان شخصیت‌ها، هشدارهای زال، تلاش برای جلوگیری از جنگ و تشدید تدریجی کشمکش است. این بخش از روایت نمونه‌ای روشن از کنش صعودی در ساختار درام محسوب می‌شود؛ زیرا هر رویداد به افزایش تنش و نزدیک شدن به نقطه اوج می‌انجامد.

اوج داستان در نبرد رستم و اسفندیار شکل می‌گیرد؛ نبردی که نه از دشمنی شخصی، بلکه از تضاد ارزش‌ها و الزام‌های اجتماعی ناشی می‌شود. سرانجام، مرگ اسفندیار به دست رستم، پایان تراژیک روایت را رقم می‌زند. این پایان نه پیروزی واقعی رستم است و نه شکست مطلق اسفندیار؛ بلکه شکستی اخلاقی و اجتماعی برای همه شخصیت‌ها و حتی نظام سیاسی زمانه محسوب می‌شود.

پیرنگ و هویت فرهنگی نوجوانان

یکی از مهم‌ترین کارکردهای پیرنگ داستان در فرایند هویت‌بخشی فرهنگی، آشنا کردن نوجوان با پیچیدگی‌های زندگی اجتماعی است. در این روایت، مرز میان خیر و شر کاملاً روشن نیست و هر دو قهرمان از ویژگی‌های مثبت برخوردارند. نوجوان در مواجهه با این ساختار درمی‌یابد که بسیاری از مسائل اجتماعی و اخلاقی

منتقل می‌سازد.

افزون بر موسیقی بیرونی، شاهنامه از موسیقی درونی نیز برخوردار است. تکرار واژه‌ها، تقارن‌های لفظی، هم‌آوایی واژگان و تناسب‌های صوتی، همگی در افزایش تأثیر عاطفی روایت نقش دارند.

موسیقی و هویت فرهنگی نوجوانان

موسیقی شعر فردوسی یکی از عوامل مهم پیوند نسل‌های مختلف با زبان فارسی بوده است. نوجوان ایرانی از طریق شنیدن یا خواندن شاهنامه، با ظرفیت‌های زیبایی‌شناختی زبان فارسی آشنا می‌شود و ارتباطی عاطفی با میراث ادبی کشور خود برقرار می‌کند. همچنین سنت‌هایی مانند شاهنامه‌خوانی و نقالی، جنبه موسیقایی شعر را با اجراهای نمایشی درمی‌آمیزند و تأثیر فرهنگی آن را افزایش می‌دهند. این ویژگی می‌تواند در آموزش غیرمستقیم هویت فرهنگی و تقویت حس تعلق ملی در نوجوانان نقش مهمی ایفا کند.

شخصیت (سیرت)

تعریف شخصیت از منظر ارسطو

ارسطو پس از پیرنگ، شخصیت یا سیرت را دومین عنصر مهم تراژدی می‌داند. از دیدگاه او، شخصیت آن چیزی است که کیفیت اخلاقی و منش افراد را آشکار می‌کند و سبب می‌شود مخاطب انگیزه‌ها و تصمیم‌های آنان را درک کند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۰). وی معتقد است شخصیت‌های تراژدی باید دارای چهار ویژگی اساسی باشند: شایستگی اخلاقی، تناسب با جایگاه اجتماعی، باورپذیری و ثبات رفتاری (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۰-۴۱).

براهنی نیز شخصیت را محور اصلی روایت می‌داند و بر این عقیده است که تمامی عناصر داستان در ارتباط با شخصیت‌ها معنا می‌یابند. به باور او رشد و تحول شخصیت‌ها عامل اصلی شکل‌گیری حوادث و کشمکش‌های داستانی است (براهنی، ۱۳۶۲: ۲۴۲-۲۴۳).

شخصیت رستم؛ نماد خرد و استقلال

رستم برجسته‌ترین پهلوان شاهنامه و یکی از مهم‌ترین نمادهای هویت فرهنگی ایرانیان است. او نه تنها از قدرت جسمانی و مهارت رزمی برخوردار است، بلکه در بسیاری از موارد نماینده خرد، تجربه و استقلال رأی نیز محسوب می‌شود. در داستان رستم و اسفندیار، رستم شخصیتی است که از جنگ پرهیز دارد و بارها تلاش می‌کند از ستیز با اسفندیار جلوگیری کند. او می‌داند که این نبرد به زیان ایران و پهلوانان خواهد بود و از همین رو می‌کوشد با گفت‌وگو و مصالحه از وقوع آن پیشگیری کند. از دیدگاه دیویدسون (Da-vidson, 2006: 88-94)، رستم تنها یک پهلوان اسطوره‌ای نیست، بلکه نماد حافظه فرهنگی و استمرار سنت پهلوانی در تمدن ایرانی به شمار می‌رود.

رستم در برابر خواسته اسفندیار برای تسلیم شدن می‌گوید: که گفتت برو دست رستم ببند/ نبندد مرا دست چرخ بلند

این سخن نشان‌دهنده روحیه استقلال‌طلب و آزادمنش اوست. رستم حاضر نیست بدون دلیل اخلاقی و منطقی در برابر قدرت سیاسی سر فرود آورد. از این رو، وی نماد نوعی اخلاق پهلوانی است که بر پایه آزادی، مسئولیت اجتماعی و حفظ کرامت انسانی شکل گرفته است.

با این حال، شخصیت رستم نیز کاملاً بی‌نقص نیست. او در نهایت برای شکست دادن اسفندیار به راهنمایی زال و سیمرغ متوسل می‌شود و از راز آسیب‌پذیری چشم اسفندیار آگاه می‌گردد. همین امر موجب می‌شود شخصیت رستم از حالت قهرمان مطلق خارج شود و ابعاد انسانی و تراژیک بیشتری پیدا کند.

شخصیت اسفندیار؛ تراژدی و وظیفه و ایمان

اسفندیار از پیچیده‌ترین شخصیت‌های شاهنامه است. کلینتون (Clinton, 1999: 61-) نیز اسفندیار را شخصیتی می‌داند که میان

پیچیدگی اخلاقی، ظرفیت آموزشی داستان را افزایش می‌دهد و نوجوان را به تفکر درباره مفاهیمی چون مسئولیت، آزادی، مشروعیت قدرت و حدود اطاعت از قانون وامی‌دارد.

شخصیت‌ها و هویت فرهنگی نوجوانان

نوجوان ایرانی در مواجهه با شخصیت‌های رستم و اسفندیار، با دو الگوی متفاوت از کنش اجتماعی و اخلاقی روبه‌رو می‌شود. این دو الگو او را به تأمل درباره انتخاب‌های فردی، مسئولیت اجتماعی و پیامدهای تصمیم‌های اخلاقی دعوت می‌کنند. از این منظر، شخصیت‌های داستان نه تنها عناصر روایی، بلکه الگوهای فرهنگی و تربیتی محسوب می‌شوند که می‌توانند در شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی نوجوانان نقش مؤثری ایفا کنند.

گفتار (زبان)

تعریف گفتار در بوطیقای ارسطو

ارسطو گفتار را شیوه بیان اندیشه‌ها از طریق زبان تعریف می‌کند و معتقد است زبان تراژدی باید متناسب، فخیم و اثرگذار باشد (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۱). از نظر وی، گفتار تنها وسیله انتقال اطلاعات نیست، بلکه ابزاری برای آشکار ساختن شخصیت‌ها، انتقال اندیشه‌ها و برانگیختن احساسات مخاطب محسوب می‌شود.

هیت (Hdith, 1987: 84-90) معتقد است زبان در تراژدی تنها وسیله انتقال معنا نیست، بلکه ابزاری برای آشکار ساختن شخصیت، اندیشه و کشمکش‌های اخلاقی نیز محسوب می‌شود.

شمیسا نیز زبان ادبی را ابزاری برای آفرینش زیبایی و انتقال معنا می‌داند و تأکید می‌کند که ارزش ادبی یک اثر تا حد زیادی به کیفیت زبان آن وابسته است (شمیسا، ۱۳۸۳: ۷۸).

ویژگی‌های زبانی داستان رستم و اسفندیار

زبان فردوسی در این داستان از ویژگی‌های

وظیفه، ایمان و آزادی گرفتار شده و همین تعارض، بنیان تراژدی او را شکل می‌دهد. او پهلوانی شجاع، دیندار، عدالت‌خواه و وفادار به آرمان‌های خود است. در عین حال، گرفتار نوعی تعهد مطلق به قدرت سیاسی و فرمان پدر شده است. اسلامی ندوشن معتقد است تراژدی اسفندیار از آنجا آغاز می‌شود که میان ایمان، وظیفه و آزادی فردی گرفتار می‌شود (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۸: ۵۷). او از سویی می‌داند که گشتاسپ در حق او بی‌عدالتی کرده است و از سوی دیگر، خود را موظف به اطاعت از فرمان وی می‌داند.

اسفندیار خطاب به رستم می‌گوید:

کنون گر بپیچی ز فرمان شاه/ بپیچی ز آیین و تخت و کلاه

مرا راه یزدان و فرمان شاه/ گرامی‌تر است از کلاه و سپاه

این ابیات نشان می‌دهد که اسفندیار فرمان شاه را با فرمان الهی یکی می‌انگارد و همین نگرش، او را به سوی سرنوشت تراژیکش سوق می‌دهد.

شخصیت اسفندیار نمونه‌ای از انسان آرمان‌خواهی است که در نتیجه پایبندی مطلق به یک اصل، توانایی نقد قدرت را از دست می‌دهد. از این منظر، او شخصیتی تراژیک است که قربانی فضیلت خویش می‌شود.

تقابل رستم و اسفندیار؛ تقابل دو الگوی هویتی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های داستان، تقابل دو شخصیت مثبت و ارزشمند است. برخلاف بسیاری از روایت‌های حماسی که در آن‌ها خیر و شر به وضوح از یکدیگر جدا هستند، در داستان رستم و اسفندیار هر دو قهرمان از فضایل اخلاقی برخوردارند.

رستم نماینده خرد، تجربه، آزادی و سنت پهلوانی است؛ در حالی که اسفندیار نماد ایمان، نظم، قانون و وظیفه‌گرایی محسوب می‌شود. همین امر موجب می‌شود مخاطب نتواند یکی را کاملاً حق و دیگری را کاملاً باطل بداند. این

برجسته‌ای برخوردار است:

۱. فخامت و شکوه حماسی

۲. ایجاز و استحکام بیان

۳. بهره‌گیری گسترده از صنایع ادبی

۴. گفت‌وگوهای نمایشی و دراماتیک

۵. هماهنگی میان زبان و موقعیت داستانی

فردوسی با استفاده از تشبیه، استعاره، کنایه و تصویرسازی، فضایی خلق می‌کند که هم از نظر ادبی و هم از نظر نمایشی تأثیرگذار است.

گفت‌وگوهای دراماتیک

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های نمایشی داستان، گفت‌وگوهای طولانی میان رستم و اسفندیار است. این گفت‌وگوها صرفاً تبادل اطلاعات نیستند، بلکه میدان رویارویی اندیشه‌ها و ارزش‌های متفاوت به شمار می‌روند. در بسیاری از بخش‌های داستان، کشمکش اصلی نه در میدان جنگ، بلکه در عرصه گفت‌وگو شکل می‌گیرد. هریک از دو قهرمان می‌کوشند مشروعیت اخلاقی موضع خود را اثبات کنند و مخاطب را با استدلال‌های خویش همراه سازند. این ویژگی سبب شده که داستان از غنای بالایی برای اقتباس نمایشی برخوردار باشد؛ زیرا بخش مهمی از تنش دراماتیک آن بر پایه دیالوگ استوار است.

زبان و هویت فرهنگی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای شاهنامه در تاریخ ایران، حفظ و گسترش زبان فارسی بوده است. فردوسی در دورانی که زبان فارسی در معرض فشارهای فرهنگی و زبانی قرار داشت، با سرودن شاهنامه سهم بزرگی در تثبیت و اعتلای این زبان ایفا کرد (صفا، ۱۳۷۴: ۲۲۷).

نوجوانان از طریق مطالعه شاهنامه با بخش مهمی از گنجینه واژگانی و ظرفیت‌های بیانی زبان فارسی آشنا می‌شوند. این آشنایی نه تنها موجب تقویت مهارت‌های زبانی آنان می‌شود، بلکه احساس تعلق به میراث فرهنگی و ادبی

ایران را نیز افزایش می‌دهد. افزون بر این، زبان شاهنامه حامل ارزش‌ها، نگرش‌ها و جهان‌بینی ایرانی است. بنابراین ارتباط با این زبان می‌تواند به تقویت خودآگاهی فرهنگی و هویت ملی نوجوانان کمک کند.

نقش گفتار در هویت بخشی فرهنگی

گفتار در داستان رستم و اسفندیار فراتر از یک ابزار ادبی عمل می‌کند. زبان اثر بستری برای انتقال ارزش‌های اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی است و نوجوان را با مفاهیمی چون خردورزی، عدالت، آزادی و مسئولیت آشنا می‌سازد. از این رو می‌توان گفت که زبان و گفتار در شاهنامه یکی از مؤثرترین ابزارهای هویت بخشی فرهنگی به شمار می‌روند و نقش مهمی در حفظ پیوند نسل جدید با سنت ادبی و تاریخی ایران ایفا می‌کنند.

اندیشه (تم)

تعریف اندیشه در بوطیقای ارسطو

ارسطو اندیشه را یکی از عناصر بنیادین تراژدی می‌داند و آن را بیان مفاهیم فکری، اخلاقی و فلسفی اثر تعریف می‌کند. به اعتقاد وی، اندیشه زمانی آشکار می‌شود که شخصیت‌ها در گفتار یا کردار خود به بیان حقیقتی کلی درباره زندگی، انسان یا جامعه بپردازند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۱).

در واقع، اندیشه همان لایه معنایی عمیق اثر است که فراتر از حوادث ظاهری روایت قرار می‌گیرد و مخاطب را به تأمل درباره مسائل بنیادی انسانی و اجتماعی وامی‌دارد. فتوحی نیز تم را ایده مرکزی اثر می‌داند که سایر عناصر روایت حول آن شکل می‌گیرند (فتوحی، ۱۳۸۶: ۳۴).

مهم‌ترین تم‌های داستان رستم و اسفندیار

الف. تقابل قدرت و اخلاق: یکی از مهم‌ترین مضامین داستان، تعارض میان قدرت سیاسی و ارزش‌های اخلاقی است. گشتاسپ برای حفظ سلطنت و جلوگیری از انتقال قدرت به اسفندیار،

است. او تنها یک جنگاور نیست، بلکه نماینده مجموعه‌ای از ارزش‌های فرهنگی همچون شجاعت، وفاداری، خردورزی، جوانمردی و دفاع از سرزمین است. از این منظر نبرد رستم و اسفندیار صرفاً رویارویی دو فرد نیست، بلکه برخورد دو نگرش متفاوت به قدرت، مشروعیت و مسئولیت اجتماعی است.

هـ. **بحران مشروعیت سیاسی:** داستان به طور ضمنی مسئله مشروعیت قدرت را نیز مطرح می‌کند. رفتار گشتاسپ نشان می‌دهد که مشروعیت سیاسی صرفاً از طریق سلطنت یا قدرت نظامی به دست نمی‌آید، بلکه نیازمند عدالت، خرد و مسئولیت‌پذیری است. فردوسی از خلال این روایت، نوعی نقد اخلاقی قدرت را ارائه می‌دهد؛ موضوعی که همچنان برای جوامع معاصر نیز اهمیت فراوانی دارد.

اندیشه و هویت فرهنگی نوجوانان

تم‌های موجود در داستان، نوجوان را با پرسش‌های بنیادین انسانی و اجتماعی مواجه می‌کنند. او درباره عدالت، آزادی، قدرت، مسئولیت، قانون، مشروعیت و سرنوشت به تفکر واداشته می‌شود. این ویژگی سبب می‌شود داستان تنها یک روایت سرگرم‌کننده نباشد، بلکه بستری برای بالندگی اندیشه و شکل‌گیری هویت فرهنگی و اخلاقی نوجوانان فراهم آورد.

منظر‌نمایشی (صحنه)

تعریف منظر‌نمایشی از دیدگاه ارسطو

منظر‌نمایشی، واپسین عنصر تراژدی در نظریه ارسطو است. وی این عنصر را شامل تمامی جنبه‌های دیداری نمایش مانند صحنه‌آرایی، لباس، حرکت بازیگران و جلوه‌های بصری می‌داند (ارسطو، ۱۳۴۳: ۴۳). هرچند ارسطو منظر‌نمایشی را در مقایسه با پیرنگ و شخصیت، کم‌اهمیت‌تر می‌داند، اما معتقد است این عنصر می‌تواند تأثیر عاطفی اثر را افزایش دهد و ارتباط مخاطب با روایت را ژرف‌تر سازد.

مأموریتی را بر او تحمیل می‌کند که از همان آغاز پیامدهای فاجعه‌بار آن قابل حدس است. رفتار گشتاسپ نشان می‌دهد که قدرت سیاسی هنگامی که از اخلاق و عدالت فاصله بگیرد، می‌تواند به نابودی نزدیک‌ترین افراد نیز بینجامد. فردوسی از این طریق مخاطب را از تبعات خودکامگی و سوءاستفاده از قدرت آگاه می‌کند. این مضمون برای نوجوان امروز نیز اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا او را با ضرورت پیوند میان قدرت، مسئولیت و اخلاق آشنا می‌سازد.

ب. **تعارض میان وظیفه و آزادی:** محور اصلی تراژدی در شخصیت اسفندیار شکل می‌گیرد. او میان دو انتخاب دشوار قرار گرفته است: وفاداری به فرمان شاه یا وفاداری به حقیقت و عدالت. اسفندیار وظیفه را بر آزادی ترجیح می‌دهد و همین انتخاب، سرنوشت تراژیک او را رقم می‌زند. در مقابل، رستم از استقلال رأی و آزادی عمل دفاع می‌کند و حاضر نیست بدون دلیل منطقی در برابر فرمانی ناعادلانه تسلیم شود. این تقابل، یکی از پیچیده‌ترین مباحث اخلاقی داستان را شکل می‌دهد و نوجوان را با مسئله حدود اطاعت و مسئولیت فردی آشنا می‌کند.

ج. **سرنوشت و اختیار:** سرنوشت یکی از مهم‌ترین مضامین شاهنامه است. در داستان رستم و اسفندیار نیز نشانه‌های متعددی از تقدیر و پیشگویی دیده می‌شود. پیش از آغاز نبرد، زال و سیمرغ نسبت به پیامدهای این رویارویی هشدار می‌دهند. همچنین پیشگویی مربوط به مرگ اسفندیار و پیامدهای آن بر سرنوشت رستم، فضای تراژیک داستان را تشدید می‌کند. با این حال فردوسی شخصیت‌ها را موجوداتی کاملاً منفعل نشان نمی‌دهد. آنها در چارچوب تقدیر، همچنان دارای قدرت انتخاب‌اند و مسئولیت اعمال خود را برعهده دارند. همین تعامل میان سرنوشت و اختیار، یکی از مهم‌ترین جنبه‌های فلسفی داستان را شکل می‌دهد.

د. **هویت ملی و پهلوانی:** رستم در سراسر شاهنامه نماد ایران فرهنگی و سنت پهلوانی ایرانی

روایت‌هایی می‌تواند نقش مؤثری در آشنایی نسل جدید با میراث فرهنگی ایران ایفا کند.

منظر نمایشی و هویت فرهنگی نوجوانان

نوجوان امروز بخش عمده‌ای از تجربه فرهنگی خود را از طریق رسانه‌های تصویری به دست می‌آورد. از این رو، بازنمایی تصویری داستان‌های شاهنامه می‌تواند تأثیر عمیق‌تری بر ذهن و احساس او داشته باشد و همدلی و همذات‌پنداری وی را برانگیزد و به اندیشه و درنگ رهنمون شود. نمایش شخصیت‌هایی چون رستم، زال و اسفندیار در قالب آثار نمایشی و رسانه‌ای، موجب می‌شود نوجوان ارتباط ملموس‌تری با قهرمانان فرهنگ ملی برقرار کند و ارزش‌های نهفته در این داستان‌ها را بهتر درک نماید. به همین دلیل، منظر نمایشی داستان رستم و اسفندیار را می‌توان یکی از بارزترین ظرفیت‌های آن در حیطه آموزش فرهنگی و هویت بخشی نسل نوجوان دانست.

یافته‌های پژوهش

بررسی داستان رستم و اسفندیار بر اساس نظریه تراژدی ارسطو نشان داد که این روایت از تمامی عناصر شش‌گانه تراژدی برخوردار است و هریک از این عناصر در انتقال ارزش‌های فرهنگی و هویتی نقش مؤثری ایفا می‌کنند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که:

۱. پیرنگ داستان از انسجام ساختاری و روابط علت و معلولی منسجم بهره‌مند است و نمونه‌ای شایسته از پیرنگ تراژیک محسوب می‌شود.
۲. شخصیت‌های رستم و اسفندیار دارای پیچیدگی اخلاقی و روانی هستند و امکان همذات‌پنداری مخاطب را فراهم می‌کنند.
۳. گفت‌وگوهای داستان نقش مهمی در شکل‌گیری کشمکش دراماتیک و انتقال اندیشه‌های اثر دارند.
۴. موسیقی شعر فردوسی به افزایش تأثیر عاطفی و زیبایی‌شناختی روایت کمک می‌کند.

ظرفیت‌های نمایشی داستان رستم و اسفندیار

داستان رستم و اسفندیار از منظر بصری و نمایشی، یکی از پربارترین روایت‌های شاهنامه است و بسیاری از صحنه‌های آن دارای ویژگی‌های آشکار دراماتیک و تأثیری هستند.

از جمله:

- ورود باشکوه اسفندیار و سپاهیان به سیستان؛
 - گفت‌وگوهای تنش‌آلود میان دو قهرمان؛
 - توصیف میدان نبرد و آرایش جنگی؛
 - حضور زال و سیمرغ؛
 - نبرد نهایی رستم و اسفندیار؛
 - صحنه مرگ اسفندیار و واکنش اطرافیان.
- فردوسی در توصیف این صحنه‌ها از تصویرسازی‌های دقیق و جزئی‌نگر بهره می‌گیرد. توصیف اسبان، رزم‌افزارها، طبیعت و میدان نبرد، همگی کیفیتی تصویری دارند که امکان بازآفرینی نمایشی را فراهم می‌سازند.

قابلیت اقتباس نمایشی

یکی از ویژگی‌های برجسته داستان، قابلیت بالای آن برای اقتباس در قالب‌های گوناگون هنری است. ساختار دراماتیک، شخصیت‌های قوی، گفت‌وگوهای نمایشی و صحنه‌های پرتنش، این روایت را به منبعی مناسب برای هنرهای نمایشی بدل کرده است.

این داستان قابلیت اجرا در قالب‌های زیر را دارد:

- تئاتر نوجوان؛
 - نمایش عروسکی؛
 - نقالی و شاهنامه‌خوانی؛
 - نمایش‌های رادیویی؛
 - فیلم سینمایی؛
 - سریال تاریخی؛
 - انیمیشن؛
 - بازی‌های رایانه‌ای آموزشی.
- در عصر رسانه‌های دیجیتال، بازآفرینی چنین

۵. مضامین عدالت، آزادی، مسئولیت، مشروعیت سیاسی و هویت ملی، مهم‌ترین درونمایه‌های فکری داستان را تشکیل می‌دهند. ۶. ظرفیت‌های نمایشی روایت امکان بهره‌گیری از آن را در آموزش فرهنگی، تئاتر، نقالی و رسانه‌های نوین (انیمیشن و بازی‌های رایانه‌ای) فراهم می‌سازد.

۷. داستان رستم و اسفندیار می‌تواند در تقویت هویت ملی، زبانی و فرهنگی نوجوانان ایرانی نقش مؤثری ایفا کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل جنبه‌های نمایشی داستان رستم و اسفندیار در فرایند هویت‌بخشی فرهنگی نوجوانان ایران، بر پایه نظریه تراژدی ارسطو انجام شد. بررسی عناصر شش‌گانه تراژدی شامل پیرنگ، شخصیت، گفتار، اندیشه، موسیقی و منظر نمایشی نشان داد که این داستان یکی از کامل‌ترین و منسجم‌ترین نمونه‌های ساختار تراژیک در ادبیات فارسی است و بسیاری از ویژگی‌های مورد نظر ارسطو را در خود جای داده است.

یافته‌های پژوهش نشان داد که پیرنگ داستان با برخورداری از زنجیره‌ای منظم از روابط علت و معلولی، زمینه شکل‌گیری یک تراژدی اصیل را فراهم می‌کند. کشمکش میان رستم و اسفندیار نه حاصل دشمنی شخصی، بلکه نتیجه تعارض میان دو نظام ارزشی و دو نوع نگرش به قدرت، مسئولیت و مشروعیت است. همین ویژگی موجب می‌شود مخاطب با مسئله‌ای عمیق‌تر از یک نبرد حماسی مواجه شود و به تأمل درباره مسائل اجتماعی و اخلاقی بپردازد.

در بخش شخصیت‌پردازی نیز مشخص شد که فردوسی با خلق دو شخصیت چندبعدی و باورپذیر، الگویی کم‌نظیر از تراژدی انسانی ارائه کرده است. رستم نماد خرد، آزادگی، استقلال رأی و سنت پهلوانی ایرانی است؛ در حالی که اسفندیار نماینده ایمان، قانون‌گرایی و تعهد

به وظیفه محسوب می‌شود. تراژدی زمانی شکل می‌گیرد که این دو مجموعه ارزش در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند و راه‌حلی بدون خسارت برای حل تعارض وجود ندارد. این پیچیدگی اخلاقی می‌تواند به رشد تفکر انتقادی نوجوانان کمک کند و آنان را با دشواری‌ها و رهیافت‌های تصمیم‌گیری در موقعیت‌های واقعی زندگی آشنا سازد.

بررسی عنصر گفتار نشان داد که زبان فاخر و در عین حال نمایشی فردوسی، افزون بر حفظ و انتقال میراث زبان فارسی، نقش مهمی در انتقال ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی دارد. گفت‌وگوهای رستم و اسفندیار از برجسته‌ترین نمونه‌های دیالوگ در ادبیات کلاسیک فارسی به شمار می‌روند و ظرفیت بالایی برای اقتباس نمایشی دارند.

در حوزه اندیشه نیز نتایج پژوهش نشان داد که مضامینی همچون عدالت، مشروعیت قدرت، مسئولیت فردی، آزادی، سرنوشت، اختیار، هویت ملی و اخلاق اجتماعی در متن داستان حضوری پررنگ دارند. این مفاهیم از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت فرهنگی محسوب می‌شوند و می‌توانند در شکل‌گیری جهان‌بینی نوجوانان نقش مؤثری ایفا کنند.

همچنین بررسی عنصر موسیقی و منظر نمایشی نشان داد که شاهنامه تنها یک متن ادبی نیست، بلکه اثری واجد ظرفیت‌های گسترده نمایشی است. موسیقی حماسی شعر فردوسی و تصویرسازی‌های صحنه‌ای داستان، امکان بازآفرینی آن را در قالب تئاتر، نقالی، فیلم سینمایی، سریال تلویزیونی، انیمیشن، نمایش عروسکی و رسانه‌های دیجیتال فراهم می‌سازد. این ویژگی در شرایط کنونی که نوجوانان بیش از گذشته با رسانه‌های تصویری ارتباط دارند، اهمیتی دوچندان پیدا می‌کند.

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌توان گفت که جنبه‌های نمایشی داستان رستم و اسفندیار از طریق برانگیختن هم‌زمان احساس،

شکل‌گیری هویت فرهنگی نوجوانان انجام شود. ۳. ظرفیت‌های آموزشی و تربیتی شاهنامه در برنامه‌های درسی دوره متوسطه مورد مطالعه قرار گیرد.

۴. امکان بهره‌گیری از داستان‌های شاهنامه در تولید بازی‌های آموزشی، انیمیشن و رسانه‌های نوین بررسی شود.

۵. مطالعات تطبیقی میان تراژدی‌های شاهنامه و تراژدی‌های کلاسیک یونان از منظر تربیت فرهنگی نوجوانان انجام گیرد.

پیشنهادهای کاربردی

۱. طراحی و اجرای نمایش‌های اقتباسی از داستان رستم و اسفندیار در مدارس و مراکز فرهنگی نوجوانان.

۲. تولید انیمیشن‌ها و آثار چندرسانه‌ای مبتنی بر داستان‌های شاهنامه با زبان متناسب با نسل نوجوان.

۳. تقویت برنامه‌های شاهنامه‌خوانی و نقالی در مدارس، فرهنگ‌سراها و مراکز آموزشی.

۴. بهره‌گیری از داستان رستم و اسفندیار در آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی، اخلاق اجتماعی و مسئولیت‌پذیری.

۵. تدوین محتوای آموزشی مبتنی بر شاهنامه برای تقویت هویت ملی و زبانی دانش‌آموزان.

اندیشه و تخیل، نقش مهمی در انتقال ارزش‌های فرهنگی و هویتی ایفا می‌کنند. این روایت نوجوان را با تاریخ، زبان، اسطوره‌ها و نظام ارزشی فرهنگ ایرانی آشنا می‌سازد و زمینه شکل‌گیری احساسات تعلق فرهنگی، خودآگاهی تاریخی و مسئولیت اجتماعی را فراهم می‌آورد.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که داستان رستم و اسفندیار صرفاً یک روایت حماسی یا تراژیک نیست، بلکه متنی فرهنگی-تربیتی است که قابلیت بالایی برای استفاده در برنامه‌های آموزشی، فرهنگی و هنری مرتبط با نوجوانان دارد. بهره‌گیری آگاهانه از این ظرفیت می‌تواند در مواجهه با چالش‌های هویتی نسل جدید و تقویت پیوند آنان با میراث فرهنگی ایران نقش مؤثری ایفا کند.

پیشنهادهای پژوهش

بر اساس نتایج این پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

۱. دیگر داستان‌های تراژیک شاهنامه مانند رستم و سهراب، سیاوش و بیژن و منیژه نیز از منظر بوطیقای ارسطو و نقش آنها در هویت بخشی فرهنگی نوجوانان مورد بررسی قرار گیرند.

۲. پژوهش‌های میدانی درباره میزان تأثیر شاهنامه‌خوانی، نقالی و نمایش‌های اقتباسی بر

فهرست منابع

- ارسطو (۱۳۴۳)، بوطیقا، ترجمه عبدالحسین زرین‌کوب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۸)، زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه، تهران: سخن.
- براهنی، رضا (۱۳۶۲)، قصه‌نویسی، تهران: نشر نو.
- حمیدیان، سعید (۱۳۸۳)، درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی، تهران: قطره.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۸۶)، موسیقی شعر، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳)، بیان، تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۴)، حماسه سرایی در ایران، تهران: فردوس.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۶)، بلاغت تصویر، تهران: سخن.

- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳)، *شاهنامه*، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تصحیح جلال خالقی مطلق.
- کزازی، میرجلال الدین (۱۳۸۰)، *نامه باستان*، تهران: سمت.
- گذرآبادی، محمد (۱۳۹۳)، *فرهنگ فیلمنامه*، تهران: بنیاد سینمایی فارابی.
- Clinton, Jerome W. (1999). *The Tragedy of Rostam and Sohrab*. Seattle: University of Washington Press.
- Davidson, Olga M. (2006). *Poet and Hero in the Persian Book of Kings*. Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Davis, Dick. (2006). *Epic and Sediton: The Case of Ferdowsi's Shahnameh*. Washington, D.C.: Mage Publishers.
- Golden, Leon. (1992). *Aristotle on Tragic and Comic Mimesis*. Atlanta: Scholars Press.
- Hall, Edith. (2010). *Greek Tragedy: Suffering under the Sun*. Oxford: Oxford University Press.
- Heath, Malcolm. (1987). *The Poetics of Greek Tragedy*. Stanford: Stanford University Press.
- Highet, Gilbert. (1985). *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*. Oxford: Oxford University Press.